

УДК 37.022

ІННОВАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ ПІДТРИМКИ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

кандидат педагогічних наук, доцент, Руденченко А. А.

Київський університет імені Б. Грінченка, Україна, Богуслав

Виокремлено значущість особистісно-ціннісного предметно-розвивального середовища для виявлення і розвитку здібностей обдарованих студентів, а також впровадження в виховання екологічної етики на засадах народної та козацької педагогіки. Науковим підґрунтям вважаємо теорію В. Вернадського про ноосферу, теорію сталого розвитку як об'єднуючий принцип усієї людської діяльності на Землі, концепцію ноосферної освіти як нової парадигми освіти в цілому, а також інвайронментальну педагогіку і середовищний підхід до навчання етнодизайну обдарованих студентів.

Ключові слова: середовища, козацька педагогіка, ноосферна освіта, інвайронментальна педагогіка, етнодизайн, обдарованість.

Кандидат педагогических наук, Руденченко А. А. Инновационный подход к решению проблемы выявления поддержки одаренной личности / Богуславский гуманитарный колледж имени И. С.Нечуя-Левицкого, Украина, Богуслав

Выделена значимость личностно-ценностной предметно-развивающей среды для выявления и развития способностей одаренных студентов, а также внедрение в воспитание экологической этики на основе народной и казацкой педагогике. Научным основанием считаем теорию В. Вернадского о ноосфере, теорию устойчивого развития как объединяющий принцип всей человеческой деятельности на Земле, концепцию ноосферного образования как новой парадигмы образования в целом, а также инвайронментальную

педагогіку і екологічний підхід к обученію етнодизайна одарених студентів.

Ключевые слова: среда, казацкая педагогика, ноосферное образование, инвайронментальная педагогика, этнодизайн, одаренность.

Ph.D in Pedagogy., Rudenchenko A. A. Innovative approach to solving the problem detection support gifted person / Boguslav Humanitarian College named I. S. Nechuya-Levitsky, Ukraine, Bohuslav

Thesis there is determined the importance of personal and valuable subject-developing environment to identify and develop abilities of gifted students, as well as the introduction of environmental ethics education based on folk and Cossack pedagogy. The scientific basis for the theory believe Vernadsky's noosphere, the theory of sustainable development as a unifying principle of all human activity on Earth, the noosphere concept of education as a new paradigm of education in general, and environmental pedagogy and environmental etnodyzaynu approach to teaching gifted students.

Keywords: environment, cossack pedagogy, noosphere education, environmental education, etnodesign, talent.

Вступ. Історія розвитку суспільства впродовж останнього століття однозначно свідчить, що Людина не розуміє, не усвідомлює найважливішої своєї місії на Землі. Це - основне протиріччя ХХ століття: людина, не розуміючи свого призначення на Землі, поставила себе над Природою. Власне сьогодні маємо, що маємо. Творець дав людині, на відміну від тварини, свідомість у першу чергу для того, щоб саме через розвиток своєї свідомості самоудосконалюватись у гармонії із космосом. Кожна Людина повинна знати своє призначення на цій Землі і ті закони Всесвіту, які вона повинна виконувати.

Метою статті є виокремлення значущості особистісно-ціннісного предметно-розвивального середовища для виявлення і розвитку здібностей

обдарованих студентів, а також впровадження в виховання екологічної етики на засадах народної та козацької педагогіки.

. Ще на початку зародження нової фізики з'явилась робота В. Вернадського, в якій він, визначаючи основні особливості живого, вперше писав, що людина - то є квантова система, для якої характерний дуалізм, тобто організм людини - це водночас фізичне тіло і польова структура (духовне тіло). Лише в гармонійній єдності цих двох начал людина як квантова система, як гармонійна, невід'ємна частинка Всесвіту в цілому, можлива. На жаль, ця робота в силу певних обставин залишилась мало відомою громадськості. [1] Саме на цьому перехресті проблем з'явилася ідея сталого розвитку суспільства та її концепції, що стала логічним продовженням вчення про ноосферу. Сама ж концепція сталого розвитку виникла в першій половині вісімдесятих років минулого сторіччя в результаті активної діяльності спеціальної комісії ООН із питань сталого розвитку і Римського клубу. Ця концепція стала логічним продовженням вчення В. І. Вернадського про ноосферу. Узагальнення концепції „сталого розвитку” було зроблено на всесвітніх самітах ООН 1992 і 2002 років, у яких взяли участь понад 180 країн світу, багатьох міжнародних організацій і провідних учених. Нова концепція системно поєднала три головні компоненти сталого розвитку суспільства: економічну, природоохоронну та соціальну.

Проблема феномену людини згодом розглядалася в таких науках, як психологія, екологія людини, психофізика та інші. Та головна проблема, як виявляється, в тому, що Людина розуміється не як частина єдиного цілого, а як окрема жива структура. Весь досвід розвитку науки про людину, розвиток системи освіти і навчання людини, що формує і шліфує свідомість людини, протягом кількох останніх століть свідчать, що Людина розглядається не в органічній єдності із Природою, Всесвітом, а осібно, індивідуально, чим власне підсилює свою дисгармонію із ними.

Цими проблемами і пояснюється активність, що зараз виявляється в пошуках концепцій нової школи й системи освіти, зокрема на основі синтезу космічного, біосферного, антропосферного і культурнотворчого початків життя. Поза сумнівом є те, що лише оновлена й удосконалена система освіти дасть змогу людині органічно увійти до нової сфери життя на Землі.

Концепція ноосферного шляху розвитку суспільства органічно включає в себе концепцію ноосферної освіти як нової парадигми освіти в цілому. Концепція ноосферної освіти - це система науково-теоретичних, гносеологічних, методологічних і практичних поглядів на природу освіти та можливості її ефективного досягнення в суспільстві на етапі ноосферного переходу.

Головною метою ноосферної освіти є формування в людини цілісної ноосферної свідомості, яка складається із триєдності: цілісного біоадекватного мислення, етичного біоадекватного методу поведінки та екологічного світогляду.

Необхідно відзначити, що на сучасному етапі навчання етнодизайну студентів вищих навчальних закладів поки що недостатньо розроблений середовищний зміст навчання, який є значущим для нашого дослідження В. П. Тименко вказує на необхідність «...дослідження впливу на учнів предметного середовища» [5]. На його думку, «інвайронментальний (середовищний) зміст навчання може бути сприятливим для виявлення і підтримки обдарованих дітей, якщо створити відповідне програмове і навчально-методичне забезпечення, а предметно-розвивальне середовище розглядатимуть як інвайронментальний принцип дидактики» [5].

«Середовище» – ключове поняття кардинальної трансформації методів, що відбувається сьогодні, результатів і завдань творчої діяльності у проектній культурі. Колись художники, архітектори, ремісники, винахідники, працюючи над своїми творами – картинами, будівлями,

приладами – вирішували переважно спеціальні, знайомі і цікаві особисто їм завдання світовлаштування, тоді як загальна конструкція створеної їхніми руками «другої природи» – сфери мешкання людства – виходила стихійно. Наш час, не зменшуючи важливості поліпшення індивідуальних сторін людського буття, поставив принципово нове завдання – проектування місця існування в цілому, гармонійно пов'язуючи усі його параметри: матеріально-фізичні, функціонально-прагматичні, соціальні та емоційно-художні [4, с. 19].

В українській мові слово «середовище» означає сукупність природних умов, у яких відбувається життєдіяльність якого-небудь організму. Зовнішнє середовище – це середовище, що оточує об'єкт [6]. Предметно-просторове середовище визначається як безпосереднє оточення людини, сукупність природного і штучного простору та їхнє наповнення речами, що перебувають у постійній взаємодії з людиною. Штучне предметне середовище – це поняття, що відображає сучасні погляди на процеси взаємодії індивіда, суспільства з навколишнім світом і є результатом діяльності людини. Воно створюється людиною із природного матеріалу і пристосоване для задоволення його матеріальних і духовних потреб. У процесі формування штучного середовища виявляються інтелектуальні, етичні, естетичні та багато інших здібностей людини, при цьому разом із пізнавальними, етичними, фізичними, – естетичне відношення («творчість за законами краси») стає органічною потребою людини. Що раніше цей процес починає усвідомлено поєднуватися з процесом розвитку особистості, то ефективніший результат цього процесу.

Штучне середовище, так само як і природне, входить у життєвий простір людини, не відокремлене від його життєдіяльності і є об'єктивною реальністю. Питання характеру й особливостей відношень учнів та середовища необхідно розглядати з позицій будь-якої діяльності. При цьому слід виділити із загального контексту середовища ту особливу його частину,

яка грає найважливішу роль у сприйнятті та відображенні інформації – візуальну комунікацію та її складові.

Очевидно, що до сфери візуальної комунікації можна віднести практично всі види і форми сприйманої за допомогою зору інформації, включаючи побутові, навчальні, художні, наукові та інші її різновиди. Сучасні дослідження в галузі візуального сприйняття свідчать про те, що велика частина інформації сприймається людиною за допомогою зору: за даними різних джерел, її кількість коливається від 60% до 80% від загального інформаційного масиву, що включає звукову, смакову і деякі інші види інформації.

Під «візуальною комунікацією» ми розуміємо координацію функціональних процесів за допомогою створення спеціальних візуальних знаків і знакових систем. У штучному середовищі візуальна комунікація грає організаційну, координувальну і регулювальну роль у вирішенні проблем оптимізації і диференціації способів і засобів інформаційного обміну людини і середовища.

У дослідженні ми використовуємо термін «штучне середовище», який включає практично все різноманіття візуально сприйманих форм, об'єктів і предметів дійсності, що органічно входять в життєвий простір. Тема використання предметного середовища в педагогічному процесі не нова. Принцип середовищного змісту належить до педагогіки Я. А. Коменського. Вона спирається на твердження, що предметне середовище – початковий етап теоретичного пізнання, що важливо спочатку побачити предмет із різних боків, а потім його теоретично осмислити. Тривалий час у традиційній радянській, а потім і в українській освіті предметне середовище виступало в ролі демонстраційних зразків, які показують учням. При цьому роль самих учнів обмежувалася спогляданням представлених зразків.

Отже, зі сказаного можна зробити висновок, що тільки словесно неможливо навчати студентів етнодизайну. Тільки предметне середовище є

найбільш продуктивним для навчання студентів етнодизайнерської діяльності.

«Те, що буде даватися юнацтву для вивчення, нехай будуть речі, а не тіні речей, речі, кажу я, щільні, справжні, корисні, які добре діють на чуття і уяву. А діяти вони будуть у тому випадку, коли їх підсунути настільки близько, щоб вони справляли на нас враження. Тому нехай буде для учнів золотим правилом: все, що тільки можна, давати для сприймання чуттями, а саме: видиме – для сприймання зором, чутне – слухом, запахи – нюхом, те, що підлягає смаку – смаком, доступне дотикові – через дотик. Коли які-небудь предмети відразу можна сприйняти кількома чуттями, нехай вони відразу схоплюються кількома чуттями... [7, с. 159]. Все, чого навчаєш, треба подавати учням як таку річ, що дійсно існує і дає певну користь. Учень сам повинен бачити: те, що він вивчає, є не утопія, або що-небудь таке, що належить до платонівських ідей, але що це є речі, які дійсно нас оточують і істинне пізнання яких дасть справжню користь у житті. За такої умови розум буде звертатися до виучуваного ревніше і буде все розрізняти більш старанно... Нехай кожна річ наочно подається учневі в її власній суті, просто, без словесних прикриттів, без переносного розуміння, натяків і перебільшень [7, с. 162].

Якщо іноді немає речей, то можна замість них користуватися копіями, або зображеннями, виготовленими для навчання» [7, с.160].

«...Порядок, який ми бажаємо зробити універсальною ідеєю для мистецтва – всього навчати і всього учитися, – повинен бути запозичений і може бути запозичений не з чого іншого, як тільки із вказівок природи. Як тільки це буде точно здійснене, створене майстерно буде проходити так само

легко і вільно, як легко і вільно проходить усе природне. Бо справедливо говорив Цицерон: «Якщо ми будемо іти за природою, як за вождем, ми ніколи не заблудимо». На це надіємося і ми. А тому, зробивши

спостереження над процесами, які то там, то тут виконує природа, будемо радити чинити так само» [7, с.107].

Така ідея Я. А. Коменського є сутністю його «методу навчання і вчення»: «Якщо ми маємо намір шукати засобів проти хиб природи, то нам доводиться шукати їх не де-небудь, а в самій природі. Цілком справедливо, що мистецтво сильне не чим іншим, як тільки наслідуванням природи» [7, с. 105].

Дизайн ґрунтується на принципі основоположного довір'я до світу природи. Суть цього принципу – впевненість у тому, що природне довкілля є стабільним у просторі і часі, гарантує емоційний відгук і забезпечує біологічні потреби особистості [4, с. 15].

Оволодіти етнодизайном проблематично, якщо в студентів немає «довіри» до етносередовища, до етнічних традицій. Це є свідченням емоційної неповноцінності, свідченням несформованості уявлення про культуру, порушенням динамічної рівноваги входу і виходу інформації (вербальної, сенсорної, структурної), нездатності до проектних дій. Любов до народу прищеплюється через виховання засобами народної культури, етнокультурного середовища. Мудрість народу в царині виховання переходить в поняття "народна педагогіка".

Це галузь емпіричних педагогічних знань і досвіду народу, що виробляється в домінуючих серед народу поглядах на мету і завдання виховання у сукупності народних засобів, умінь і навичок виховання та навчання". На основі масиву знань певної етнічної спільноти про виховання молодого покоління виникла етнопедagogіка.

В останні роки набув актуальності ще один важливий пласт народної мудрості в царині виховання — козацька педагогіка. Козацька педагогіка спрямована на формування у молодого покоління таких морально-духовних якостей як благородство, лицарство, героїзм, патріотизм, людяність, милосердя, мужність, гармонія тіла й духу. Козацька педагогіка — це

втілення ідей української національної педагогіки в рамках конкретного історичного періоду специфічної діяльності українського козацтва.

Останнім часом педагоги-дослідники актуалізували вивчення надбань козацької педагогіки. Цьому сприяли праці В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка, В. Н. Ликова та ін.

Етнопедагогіка за своїм змістом, методами досліджень тісно поєднана з іншими науками. Зокрема, з етнографією (грец. *ethnos* — народ, плем'я і *grapho* — писати, описувати) — наукою про народи світу (етноси), їхнє походження, розселення, процеси культурно-побутових відносин між людьми. У багатьох зарубіжних країнах уживають також термін "етнологія".

Предметом дослідження етнографії є: вивчення етнічного складу населення окремих країн; опис етнічної історії народів світу; стан культурно-побутових традицій певних етнічних груп; опис елементів побутової культури (звичаїв, обрядів, народного мистецтва, усної народної творчості та ін.).

Основою етнопедагогіки є національне виховання, бо воно "сповідує, — як наголошує В. Н. Ликов, — одну і ту ж мету — виховати національно свідому особистість, громадянина, який би дорожив національними і загальнолюдськими вартостями та святинями, глибоко пізнав би їх та поважав"[2]

У нинішніх умовах, коли, з одного боку, мав би утверджуватися процес демократизації українського суспільства, відродження національних засад виховання молодого покоління, але з іншого — на людину активно впливає засилля чужої масової культури низького гатунку, кардинальним є питання відродження, актуалізації ідеї народності виховання, на чому неодноразово наголошував К. Д. Ушинський: "Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії, і німецька педагогіка не більш як теорія німецького виховання. У кожного народу своя особлива

національна система виховання; а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим. [3]

У зв'язку з цим явищем, на сучасному етапі середовищний підхід є соціально необхідною умовою навчання студентів етнодизайну. Етнодизайн як соціокультурний феномен сучасності ми розуміємо як функціонально-естетичну гармонізацію наочно-інформаційного простору і народних традицій, у відношеннях «людина – середовище», у всьому різноманітті, що проявляються цими відношеннями зв'язків.

У взаємозв'язку «людина-середовище» виділяється поняття «особистісного простору», актуального для життєдіяльності особистості. Особистісне середовище необхідно розглядати у контексті збереження гармонійного взаємовідношення і оптимального розкриття особистісного енергопотенціалу. Вирішення проблеми «відчуття свого місця», актуалізації природовідповідного сприймання довкілля відбувається шляхом забезпечення розвитку гнучкої системи дизайну. Важливе при цьому наукове прогнозування впливу середовища на формування людини і формування середовища людиною. Особистісне середовище – це також важлива психолого-педагогічна передумова розробки теоретичної моделі української дизайн-освіти [4, с. 17].

Використовуючи середовищний підхід під час навчання етнодизайну обдарованих студентів вищих навчальних закладів, формується їх художньо-естетичне ставлення до навколишнього світу, закладаються основні поняття і норми функціонування в системі відношень: «людина – середовище», «суспільство – середовище», що є основою для послідовної реалізації виховних і розвивальних завдань у сучасній етнодизайн-освіті.

Отже, значущою особливістю навчання етнодизайну обдарованих студентів вищих навчальних закладів є використання середовищного підходу. Середовищний підхід навчання етнодизайну полягає у

використанні елементів етнодизайну у навчальній діяльності студентів, залежно від типу завдання, з яким вони працюють.

Навчаючи етнодизайну обдарованих дітей у вищих навчальних закладах, необхідно пам'ятати про їх особливості. Загалом діти з високими розумовими можливостями відрізняються деякими загальними особливостями, які мають враховуватися вчителями та вихователями, до яких віднесемо: гостроту мислення (здатність швидко схоплювати зміст основних принципів, понять, положень); виняткову пам'ять; спостережливість (здатність помічати деталі явища, міркувати і намагатися їх пояснити); виражену і різнобічну допитливість; довготривалі заняття однією справою (потреба зосереджуватися на тих аспектах проблеми, які особливо зацікавили, прагнення розібратися в них); легкість у навчанні, вміння добре викладати свої думки; демонстрацію здібностей до практичного здобуття знань; виняткові здібності до розв'язання задач; стурбованість, тривожність у зв'язку зі своєю несхожістю з однолітками.

Мова йде про моделювання педагогічного середовища і педагогічних ситуацій як спосіб педагогічної діагностики особистісної обдарованості студентів. Предметна компетентність із різних галузей знань має відобразити ставлення студента до пізнання через мистецтво дизайн-діяльності. Педагогічна діагностика особистісної обдарованості студентів вищих навчальних закладів є найефективнішою в умовах етнічного середовища. Розвиток кожного етносу зумовлюється особливостями рельєфу і клімату етнічного середовища. Але інвайронментальний (середовищний) підхід до виявлення і підтримки обдарованих дітей майже не досліджений ні у вітчизняній, ні в зарубіжній психолого-педагогічній науці. А відтак інклюзивна освіта, персоналізоване навчання, яке сприяє повноцінному визріванню обдарованих студентів вищих навчальних закладів, раннє визначення потреб обдарованих студентів у спеціальній освіті та координація освітніх послуг для обдарованих дітей без урахування

ціннісно-середовищного (аксіолого-інвайронментального) підходів є проблематичними.

Ось чому метою статті є виокремлення значущості особистісно-ціннісного предметно-розвивального середовища для виявлення і розвитку здібностей обдарованих студентів. Пріоритетним завданням для досягнення мети ми вважали уточнення поняття “аксіолого-інвайронментальна діагностика” як методу моделювання експериментальних ситуацій, методу дизайн-діяльності, який є ефективним для педагогічної діагностики природних нахилів дітей до проектно-художньої творчості. Моделювання експериментальних ситуацій дизайн-діяльністю – це проектування предметно-розвивальних середовищ трьох типів: структурного (“людина – природа”, “людина – техніка”), сенсорного (“людина – людина”, “людина – художні образи”), вербального (“людина – знакові та сигнальні системи”), які є особистісно-ціннісними для трьох типів обдарованих студентів: “майстрів-діячів” (із тілесно-кінестетичною, прос-торовою і натуралістичною суміжними здібностями); “художників-глядачів” (із внутрішньо-особистісною, міжособистісною і надособистісною суміжними здібностями), “мислителів-слухачів” (із лінгвістичною, математичною і музичною суміжними здібностями)

Особлива психологічна якість обдарованих дітей – їх здатність прогнозувати можливі ситуації, способи розв’язання проблем, внутрішньо програвати ситуації ризику й небезпеки, а також знаходити можливі виходи із таких ситуацій. Обдаровані діти часто є оригінальними у поведінці та спілкуванні. Вони використовують особливі способи спілкування з дорослими й однолітками, чутливі до ситуації спілкування, виявляють уміння спілкуватися не лише словесно, а й за допомогою невербальних засобів (міміки, жестів, інтонації тощо), легко вступають у контакт з однолітками, прагнуть до лідерства у спільній діяльності. Обдаровані діти частіше за своїх однолітків обирають роль дорослого в творчих іграх,

змагаються з іншими дітьми. Вони не уникають відповідальності, пред'являють високі вимоги до себе, самокритичні; не люблять, коли до них ставляться із захопленням, обговорюють їхню винятковість, талановитість, адже самі знають собі ціну. Ці діти випереджають однолітків у моральному розвитку, активно прагнуть добра, справедливості, правди, виявляють інтерес до духовних цінностей.

Висновки. Розвитку творчої обдарованості студентів вищих навчальних закладів сприяє дизайн-діяльність, витоки якої ми відшукуємо в емпіричному досвіді методу проектів і вважаємо метод проектів ретроаналогом сучасного дизайну. На заняттях з етнодизайну вчитель повинен виховувати людину з ціннісним ноосферним мисленням, яка діяла б на користь екожиття, з позиції «Я в Природі», любові до природи, співтворчості природи і людини. Тільки тоді продукти етнодизайнерської діяльності студента будуть нести в собі етнокультурний заряд, відповідати культурним нормам народу і, водночас, слідувати в ногу з часом, не порушуючи при цьому ніяких систем, без яких неможливе гармонійне співжиття людини з природою. Адже тільки в гармонії з природою та самим собою, етнодизайнер здатний розуміти і творити мистецтво, яке є відображенням душі народу, відчувати всі тонкощі та уміти нести радість, доречність, користь.

Література:

1. Вернадський В. І. / Ноосфера / Вернадський В. І.; - М.: 1967. – 527с.
2. Народна мудрість педагогіки В. О. Сухомлинського [Текст] / В. Н. Ликов. - Кіровоград: Народне слово, 2003. - 212 с.
3. Усова А. В. К. Д. Ушинський про виховання: значення його ідей в наші дні / К. Д. Ушинський і проблеми сучасної освіти: матеріали науково-практичної конференції. 26 жовтня. 1999р. - Челябінськ, 2000 р.
4. Татіївський П. М. Особливості становлення та перспективи розвитку дизайну в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн.

наук : спец. 05.01.03 «Технічна естетика» / П. М. Татіївський. – К., 2002. – 23 с.

5. Тищенко В. П. Становлення академічної дизайн-освіти / В. П. Тищенко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Науковий журнал. – Вип. 31. – Житомир, 2007. – С. 63–67.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2009. – 1736 с.: іл.

7. Коменський Я. А. Вибрані педагогічні твори / Ян Амос Коменський. – К.: Радянська школа, 1940. – Т. 1. Велика дидактика. – 248 с.

References:

1. Vernadsjkyj V. I. / Noosfera / Vernadsjkyj V. I.; - М. : 1967. – 527s.

2. Narodna mudristj pedagoghiky V. O. Sukhomlynsjkogho [Tekst] / V. N. Lykov. - Kirovograd : Narodne slovo, 2003. - 212 s.

3. Usova A. V. K. D. Ushynsjkyj pro vykhovannja: znachennja johho idej v nashi dni / K. D. Ushynsjkyj i problemy suchasnoji osvity: materialy naukovopraktychnoji konferenciji. 26 zhovtnja. 1999r. - Cheljabinsjk, 2000 r.

4. Tatijivsjkyj P. M. Osoblyvosti stanovlennja ta perspektyvy rozvytku dyzajnu v Ukrajinі: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. tekhn. nauk: spec. 05.01.03 «Tekhnichna estetyka» / P. M. Tatijivsjkyj. – К., 2002. – 23 s.

5. Tymenko V. P. Stanovlennja akademichnoji dyzajn-osvity / V. P. Tymenko // Visnyk Zhytomyrskogho derzhavnogho universytetu imeni Ivana Franka. Naukovyj zhurnal. – Vyp. 31. – Zhytomyr, 2007. – S. 63–67.

6. Velykyj tlmachnyj slovnyk suchasnoji ukrajinsjkoji movy / [uklad. i gholov. red. V. T. Busel]. – К.; Ірпінь: VTF Perun, 2009. – 1736 s.: il.

7. Komensjkyj Ja. A. Vybrani pedagoghichni tvory / Jan Amos Komensjkyj. – К.: Radjansjka shkola, 1940. – Т. 1. Velyka dydaktyka. – 248 s.